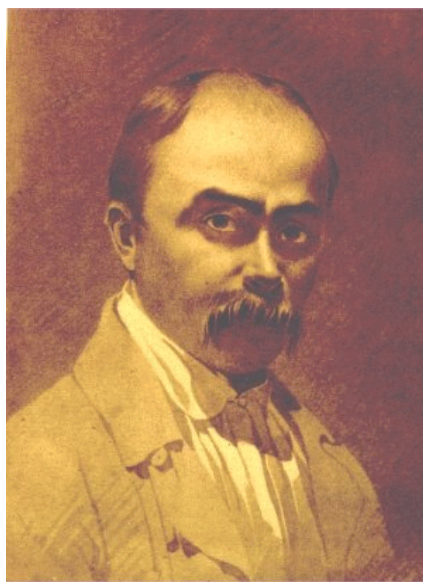

Тарас Шевченко

Журнал [Щоденник]

Переклад Леоніда Білецького

За редакцією П. Зайцева, В. Якубовського й О. Лотоцького

Електронна бібліотека української літератури
2001

Тарас Шевченко. *Журнал*. (Щоденник).

Набір: Наталя Пісковська, Віктор Пісковський
Електронне форматування: Максим Тарнавський

Текст звірено з виданням: Повне видання творів Тараса Шевченка. Том дев'ятий. Щоденник. Chicago: Видавництво Миколи Денисюка, 1960. ст.9–246.

Переклад Щоденника на українську мову зробив наново Л. Білецький, після чого його ще раз порівняли з оригіналом і зредагували П. Зайцев і В. Якубовський при найближчій участі О. Лотоцького.

ЖУРНАЛ [Щоденник]

1857, червня 12.

Перша визначна подія, яку я до моїх записок завожу, така: обтинаючи цей перший зшиток для згаданих записок, я зламав цизорик. Подія, здавалося б, дрібна й не варта тої уваги, яку я на неї звертаю, вписуючи її, як щось надзвичайне, до цієї строкатої книги. Коли б цей казус трапився в столиці або навіть у порядному губерніяльному місті, то, звичайно, він не попав би до моєї памятної книги. Але це сталося в киргизькому степу, себто в Новопетровському форті, де така штучка для письменної людини, як, наприклад, я, дуже цінна; головне ж, що не завжди її можна дістати, навіть і за добрі гроші. Коли вам пощастить розтолкувати свою потребу вірменинові-маркитантові, що зноситься з Астраханню, ви все таки не раніше, ніж за місяць уліті, а взимі за п'ять місяців, дістанете препоганий цизорик і, звичайно, не дешевше, як за “монету”, себто за срібного карбованця. А трапляється й таке, та й дуже часто, що замість речі, що ви її нетерпляче дожидаєте, він вас почастує або московською бязею, або штукаю верблюжого сукна, або, нарешті, кислим, “дамським”, як він каже, чихирем. А на запит ваш, чому він не привіз власне того, чого вам треба, він пренаївно відповість, що “ми люди комерційні, люди неписьменні, всього не запам'ятаєш”. Що ви йому на такий резонний аргумент? Лайнете його, він посміхнеться, а ви все ж без ножа зостанетесь. Тепер зрозуміло, чому в Новопетровському форті втрата цизорика — подія, варта дієписання. Але Бог з ним — і з фортом, і з ножем, і з маркитантом: скоро, дасть Бог, вирвусь я з цієї безмежної тюрми, і тоді така подія не знайде місця в моєму журналі.

13 червня. Сьогодні вже другий день, як я собі зшив і акуратно обрізав зшиток, щоб записувати, що зо мною та біля мене станеться. Тепер іде тільки дев'ята година; ранок минув, як звичайно, без жадної визначної події; побачимо, чим скінчиться вечір. А покищо зовсім нічого записати. А писати страх як хочеться. І пера є — оправлені! З ласки ротного писаря я ще не відчуваю своєї втрати. А писати нема таки про що. А сатана так і шепоче на вухо: “пиши, абищо брешти, скільки душі завгодно. Хто тебе буде перевіряти? І в шканечних журналах брешуть, а в такому, хатньому, і Бог велів”.

Коли б я свій журнал для друку лагодив, то хто зна, чи не спокусив би [мене] лукавий ворог правди, але я, як сказав поет наш,

Пишу не для мгновенной славы,
Для развлеченья, для забавы,
Для милыхъ, искреннихъ друзей,
Для памяти минувшихъ дней.

Треба мені було почати свій журнал од часу посвячення мого в салдатський сан, сиріч од 1847 року. Тепер був би це товстенний і пренудний зшиток. Згадуючи ці минулі сумні десять літ, я сердечно радію, що мені не прийшла тоді добра думка завести собі записний зшиток. Що б я до нього записав? Правда, за цих десять літ бачив я задурно те, що не кожному й за гроші пощастить побачити. Але як я дивився на це все? Як арештант

дивиться через вязничне ґратчасте вікно на веселий весільний поїзд. На саму згадку про минуле та про те, що я за цей час бачив, починаю тремтіти, — а що ж було б, якби я записав цю похмуру декорацію і бездушних, грубіянських лицедіїв, з якими мені довелося грати цю похмуру, одноманітну, десятилітню драму? Пройдімо повз моє минуле, лукава пам'яті моя! Не скаламутьмо серця щирого друга недостойним спогадом, забудьмо й простімо темних мучителів наших, як простив милосердний Чоловіколюбєць своїх жорстоких розпинателів! Звернімося до того, що світле й тихе, як наш український осінній вечір, і запишімо все, що бачили й чули, і все, що серце прокаже.

Дістав я листа з Петербургу з 2 травня — від Михайла Лазарєвського з долученими 75 карбованцями. Він сповіщає мене, або краще — вітає з свободою. Досі, одначе, немає нічого з штабу корпусу, і я, дожидаючи розпоряджень згаданого штабу, збираю відомості про Волзьке пароплаводство. Сюди іноді приїздять астраханські морські офіцери (крейсери з рибної експедиції). Але це такі неукі та брехуни, що я, хоч як бажав би, досі не можу створити ніякої уяви про Волзьке Пароплаводство. Статистичні відомості мені непотрібні, але мені хочеться знати, як часто відходить пароплав із Астрахані до Нижнього Новгороду і яка ціна місць для пасажирів. Та ба! Хоч як я старався, довідався тільки, що місця різні й ціна різна; а пароплави з Астрахані до Нижнього ходять дуже часто. Чи ж це не точні відомості?

Автім, не вважаючи на такі точні відомості, я вже встиг (звичайно, в уяві) улаштувати свою подорож Волгою притульно, спокійно та, головне, дешево. Пароплав буксирує (це одна-однісінька певна відомість) кілька барок, або, як їх називають, “подчалокъ”, до Нижнього Новгороду з різним вантажем. На одній із таких барок думаю я влаштувати свою тимчасову квартиру і пролежати в ній до нижнегородського диліжансу. Потім до Москви, а з Москви, помолившись Богу за Фультонову душу, за 22 години і в Пітер. Чиж не буйна фантазія? Та на сьогодні годі.

Сьогоднішній вечір одзначився прибуттям пароплаву з Астрахані. Але тому, що подія ця сталася досить пізно, в дев'ятій годині, я до наступного ранку не дістану від нього жадних звісток. Важливого я нічого не чекаю від астраханської пошти. Все листування моє йде через Ґурєв Городок, а через Астрахань я дуже рідко дістаю листи. Отже, з пароплаву мені нема чого ждати. Чи не надумає батько кошовий Кухаренко написати мені? Ото б порадував мене старий чорноморець! Надзвичайне явище між людьми ця справді благородна людина. Від 1847 року, з розпорядження вищого начальства, всі друзі мої мусіли були припинити зо мною всякі зносини. Кухаренко не знав про таке розпорядження. Але не знав також і про місце мого перебування. І, будши в Москві підчас коронації депутатом свого війська, познайомився із старим Щєпкином і від нього довідався про місце мого заслання. І — найблагородніший друг! — написав мені найщиріший, найсердечніший лист. За десять літ — і не забути друга, та ще й друга в недолі! Це рідке явище серед себелюбних людей. З цим самим листом, з нагоди, як він пише, що одержав Станислава першого ступня, прислав він мені, на поздоровлення, 25 срібних карбованців. Для людини з родиною і незаможної це — велика жертва. І я не знаю, чим і коли я віддячуся йому за таку щирі й нелицемірну жертву?

З нагоди цього дружнього й несподіваного привіту я розклав був свою подорож ось

як: через Кизляр та Ставропіль поїхати до Катеринодару просто до Кухаренка. Надивившись досита на його благородне виразисте обличчя, я гадав проїхати через Крим, Харків, Полтаву, Київ до Мінського, Несвіжа та, нарешті, до села Рачкевичі, і, обнявши свого друга й товариша неволі Бронислава Залеського, через Вильно проїхати до Петербургу. Лист М. Лазаревського з 2 травня змінив цей план. З листа цього я побачив, що мені, ніде не спиняючись, треба поспішити до Академії Мистецтв і облобизати руки й ноги графині Настасії Іванівни Толстої та її великодушного чоловіка графа Федора Петровича. Вони — єдині причинці мого визволення, їм і перший поклін. Незалежно від вдячності, цього вимагає звичайна чемність. Ось головна причина, чому я, замість хвацької “тройки”, вибрав тридцятиденну одноманітну плавбу матушкою-Волгою. Але чи відбудеться вона, — я цього ще напевне не знаю. Легко може статись, що я ще в “хламиді поруганія” і з ранцем за плечима помандрую до Уральського в штаб батальйону № 1; всього ще можна сподіватись. І через те не слід давати занадто багато волі своїй невгамонній уяві. Але — ніч-мати дасть пораду. Побачимо, що завтра буде або, краще сказати, що привезе гуревська пошта.

14 червня. Я щось занадто щиро й акуратно взявся за свій журнал; не знаю, чи довго протягнеться цей письменницький запал. Коли б не наврочити! Правду кажучи, я не бачу великої потреби в цій пунктуальній акуратності, — а так, знечевя. На безділлі і це — рукоділля. Завзятому літераторові або якомунебудь постачальникові фелетону — тому необхідна ця бездушна акуратність, як вправа, як його хліб насушний; як інструмент віртуозові, як пензель маляреві, так літераторові необхідна щоденна вправа пера. Так роблять і геніяльні письменники, так роблять і писаки. Геніяльні письменники тому, що це їх покликання; а писаки тому, що вони інакше себе й не уявляють, як геніяльними письменниками, а то б вони й пера до рук не брали.

Яку ж казусну подію запишу я сьогодні? А ось яку. Вчорашній пароплав обродився добрим мішком “цѣлковыхъ” і “арапчиковъ”. Це платня залозі за третину року. Офіцери сьогодні її й одержали, і сьогодні ж однесли її Попову (маркитантові) та “спиртомірові” (шинкареві), а решту теж віднесли до спиртоміра й почали гуляти або, точніше, пиячити. Завтра видадуть платню салдатам, і салдати теж почнуть гуляти, себто пиячити. І це протягнеться кілька днів зряду та скінчиться (як салдатська, так і офіцерська пиятика) бійкою й нарешті “курником”, себто гавптвахтою.

Салдати — найбільша, найнещасніша верства в нашій православній отчизні. У неї відібрано все, чим тільки життя красне: родина, рідний край, свобода. Одним словом — все. Їй простимо пірнути інколи своєю осиротілою, самотньою душею в півкварті сивухи. Але офіцери, яким дано все, всі людські права й привілеї, — чим же вони відрізняються від бідолахи-салдата (я кажу про новопетровську залогу)? Нічим вони, бідні, не відрізняються, крім мундира. Коли б іще були так звані старі бурбони, а то ж юнкери й вихованці кадетських корпусів. Гарне, мабуть, виховання! Нелюдське виховання! Зате дешево, а головне — скоріе. Вісімнадцятилітній молодик, він уже офіцер. Радість і захоплення матері та підпора німецького батька. Жалюгідна мати й безглуздий батько!

Здається, Козак Луганський написав книжку під заголовком “Солдатські досуги”. Заголовок брехливий. Російський салдат не має дозвілля. А якщо салдат із ним іноді й

зустрінеється, то неодмінно в шинку. Яка ж, питаю, була ціль у прославленого письменника писати такі “Досуги”? І що морального в таких “Досугахъ”, якщо написано їх із натури (я книжки не читав)? Коли ж це звичайна вигадка, себто фантазія, то знов же, — яка ціль такої фантазії? Чи ж не краще зробив би вельмишановний автор цих непотрібних фантастичних “Досуговъ”, коли б описав справжні “досуги” лінійних, армійських та навіть гвардійських молодих офіцерів? Цим став би він у дуже великій пригоді чадолюбивим та еполетололюбивим батькам.

15 [червня]. Що ж я сьогодні заведу до свого журналу? Зовсім нічого завести, — анічогісінько такого, щоб хоч чимнебудь виходило з кола буденного, одноманітного життя. Сьогодні вранці почав я рисувати в киргизькій кибітці на городі портрет п. Бажанова чорним і білим олівцем. Прекрасне освітлення! і я охоче взявся за працю. Чорт приніс приятельку – перешкодила! Я закрив портфель і вийшов із кибітки. Скромна приятелька не втерпіла, глянула одним очком на мою працю і знайшла повну схожість, коли б тільки рот і ніс були менші. І, не задовольнившись власним спостереженням, запитала думки в покоївки та в свого фаворита Молчаліна А. Це мена зовсім розлютило, і я, не попросившись, подався до форту. У форті бачив п'яну офіцію й вислухав історію про те, як учора розкраяв цибухом лоба тесть своєму майбутньому зятеві Ч[арцеві] — теж з нагоди платні. Салдатам видавали платню. Мені теж видали. Я передав її своєму ще тверезому “дядькѣ” й велів йому пошити з підшивочного полотна торбу на дорогу. Потім зайшов до Мостовського, вислухав удруге історію (з деякими додатками) про майбутнього тестя й зятя, випив чарку горілки й вернувся на город. Обідав; після обіду, за добрим звичаєм предків, заснув годиночки зо дві, і тим скінчився 15 день червня. Про вечір зовсім нічого написати.

16 [червня]. Сьогодні неділя. Я ночував на городі. Вранці був у форті. Дощ (дуже рідке явище) перешкодив мені вернутися на город, і я зостався обідати у Мостовського. Мостовський — одна-однісінька людина з усієї залоги, яку я люблю й поважаю. Людина — не пліткар, не верхогляд, людина акуратна, статечна й у високій мірі благородна. Говорить погано по-російському, але російську мову знає краще, ніж вихованці Неплюївського корпусу. Підчас повстання поляків 1830 р. він служив в артилерії бувшої польської армії і з військовополонених взяли його “рядовим” на російську службу. Я чув од нього багато надзвичайно цікавих подробиць про революцію 1830 року. Варте уваги те, що поляк оповідає про власні подвиги й невдачі без найменших прикрас — рідка риса у військової людини, особливо у поляка. Одним словом, Мостовський — людина, з якою можна жити, не дивлячись на сухість і прозаїчність його вдачі.

Сьогодні ж наймиліша міледі М[ешкова] розповіла мені, зрештою не в секреті, з усіма подробицями, історію про бійку, що виникла між майбутнім тестем та майбутнім зятем. Із цієї історії можна було б викроїти водевіль, — звичайно, водевіль для тутешньої публіки. Назвати його можна: “Весільний подарунок або недошита блюзка”. Справа ось у чому. Наречений виїхав минулого місяця до Астрахані купити весільні подарунки для своєї нареченої. Для цієї милої потреби взяв він у свого майбутнього тестя, такого ж голодранця, як і він сам, останні крихти з тим, щоб, як дістане платню, ці крихти повернути. Добре. Наречений вертається з Астрахані й дає унтерофіцерші Петровій

пошити для своєї молодії бавовняну сукню й перкалеву блюзку. Добре. Унтерофіцерша шие, а тимчасом приходить для залоги платня. Та ба! Сердешному молодому на руки видано всього тільки два [карбованці] з копою, а решту відраховано в батальйоні за його власними квитками. Але герой, начебто нічого не сталося, посилає свого вірного раба Григорія до спиртоміра за квартою недогару і з фізіономією переможця, в супроводі Григорія з квартою в руках, вирушає до майбутнього тестя. Починаються привітання з нагоди одержаної платні. Та ба! Кінь на чотирьох ногах, та й той спотикається. Бідний наречений занадто захопився майбутнім щастям. І в запалі мрій пробовкнувся, що він одержав платні всього тільки два з копою. Розчарований майбутній тесть також у запалі обурення затопив свого милого зятчка цибухом по лобі та так влучно затопив, що аж кров приснула з благородного чола. Але, щоб не показати перед сусідами, що між ними вийшла контра, вони обидва взялись бити собаку. Бідний собака! Але на цьому справа не стала. Догадливий ранений герой біжить до швачки; та ба! — сукня вже віддана нареченій; зосталась тільки недошита блюзка; він одбирає у швачки цю невикінчену річ і заставляє жидкові-салдатові за дві чарки горілки. Дуже милий і повчальний міг би вийти водевільчик!

І ця гидка подія не виходить із кола звичайних подій у Новопетровському форті. І я в цій ямі, серед цієї моральної гидоти вже сьомий рік кінчаю. Страшно! Тепер, коли вже довідались про моє звільнення, найближчі мої начальники, фельдфебель і ротний командир, не звільняючи мене від муштри та караула, дозволили мені вільні від служби години проводити на городі, за що я їм сердечно вдячний. На городі або в садку — літня резиденція нашої комендантші, і весь вільний час тепер я провожу в її родині; вона має двоє милих дітей: Наташеньку й Наденьку, і це єдиний мій відпочинок і розвага в цьому обридлому куті.

17 [червня]. Сьогодні в четвертій годині ранку прийшов я на город. Ранок був тихий, прекрасний. Вивільги та ластівки тільки зрідка порушували сонну й солодку ранішню тишу. Від деякого часу, відколи мені дозволено віддалятися самому, я надзвичайно полюбив самоту. Мила самота! Нічого не може бути в житті солодше, чарівніше за самоту; особливо перед лицем усміхненої, квітущої красуні — Матері-Природи. Під її солодкою чарівливою принадою людина мимохіть сама в себе заглиблюється й “видить Бога на землі”, як каже поет. Я й раніше не любив гучної діяльності або, краще сказати, гучного безділля. Але після десятилітнього життя в казармі самота мені видається справжнім раєм. А проте, не можу ні за що взятися. Ані найменшої охоти до праці. Сижу або лежу мовчки цілими годинами під своєю улюбленою вербою, і хочби на сміх щонебудь заворушилося в уяві. Так таки — зовсім нічого. Справжній застій. І такий томливий стан почався в мене від 7 квітня, себто від дня, коли я одержав лист від М. Лазаревського. Свобода й дорога мене цілком поглинули. Спасибі ще Кулішеві, що догадався прислати книжок, в то я не знав би, що з собою робити. Особливо вдячний я йому за “Записки о Южной Руси”. Я цю книгу скоро з пам'яті буду читати. Вона мені так живо, так чарівливо-живо нагадала мою прекрасну бідну Україну, що я, немов із живими, розмовляю з її сліпими лірниками та кобзарями. Найпрекрасніший, найблагородніший твір. Діамант у сучасній історичній літературі. Пошли тобі Господи, друже мій щирий, силу, любов і

терпіння продовжувати цю безцінну книгу. Прочитавши перший раз цю діамантову книгу, я осмілювався був поробити завваги, але, коли прочитав удруге й утретє, то побачив, що помітки мої — помітки п'яної людини й нічого більше (крім Суботова, себто щодо місця колишнього дому Богдана Хмельницького). Але такої нікчемної плямочки не слід помічати на дорогоцінній тканині. Я обіцяв, начитавшись досхочу цієї книги, послати її Кухаренкові, і тепер шкодую, що обіцяв: поперше через те, що я ніколи не начитаюсь досхочу; а подруге через те, що краї книги поплямлені недоречними заввагами. Дасть Бог, я йому із Петербургу вишлю чистенький примірник.

Учорашний водевіль закінчився сьогодні, як і треба було сподіватись, мировою та гомеричною п'ятикою — із співаками. Цікаво знати, чим закінчиться весілля? — Мабуть, бійкою.

18 [червня]. Сьогодні я так само, як і вчора, прийшов рано на город. Довго лежав під вербою, слухав вивільги й нарешті заснув. Бачив у сні Межигорського Спаса, Дзвонкову криницю та потім — Видубецький монастир. А потім — Петербург і свою любов Академію. Від недавнього часу мені почали маритись у сні знайомі речі, що їх я давно не бачив. Чи скоро побачу я все це увіч? Сон мав на мене увесь день прекрасний вплив, а особливо тому, що сьогодні чекали гуревської, себто оренбурзької пошти. Надвечір справді пошта прибула, але ні мені, ні про мене нічого не привезла... Знов я опустив носа на квінту... Знов туга й безконечне дождання... Невже від 16 квітня й досі не могли зробити про мене розпорядження в штабі корпусу? Холодні, байдужі тирані! Увечері повернувся я до форту й одержав наказ від фельдфебеля готуватися до огляду. Ось результат давно жданої пошти і з таким трепетом жданої свободи. Тяжко, невимовно тяжко! Я одурію врешті від такого безконечного дождання.

Як швидко і з яким запалом виконується наказ арештувати, так, навпаки, мляво й байдужливо виконується наказ звільнити. А воля однієї й тієї самої особи. Виконавці одні й ті самі. З чого ж така різниця? В 1847 році в цьому самому місяці мене на сьому добу приставили з Петербургу до Оренбургу. А тепер дай, Боже, на сьомий місяць дістати від якогось командира батальйону наказ відібрати від мене казенні речі й припинити удержання. Форма. Але я собі в голову не вбю цієї нелюдської форми!...

19 [червня]. Учора відійшов пароплав до Гурева і привезе звітлія другу роту та самого командира батальйону. А з нагоди прибуття сюди цієї значної особи тутешня рота, до якої належу і я, готується до огляду. Ради такої важливої події мені сьогодні припасовували муніцію. Яка гидка ця майбутня “важлива” подія! Яке безконечне й огидливе це припасовування муніції! Невже й це ще не востаннє мене виведуть на площу, як безсловесну тварину, напоказ? Ганьба й зневага! Трудно, тяжко, неможливо заглушити в собі всяку людську гідність, стати наввипинку, слухати команди й рухатися, мов бездушна машина. І це єдиний, досвідом дізнаний, спосіб убивати враз тисячу собі подібних. Геніяльний винахід, що робить честь і християнству, і просвіті!

Дивно, що навіть розсудливі люди, як, наприклад, наш лікар Нікольський, люблять подивитись, як витягує носок посиніла з напруги людина. Не розумію цієї нелюдської насолоди. А наш шановний Гіпократ, не зважаючи на спеку та холод, цілі години просижує коло фіртки й тішиться з приниження собі подібних. Кат ти, як видко, з

покликання, а тільки з назви лікар!

За дитячих літ, оскільки я пам'ятаю, мене не цікавили салдати, як це звичайно буває з дітьми. Коли ж я почав доходити віку, розуміння речей, то в мені зародилась непереможна антипатія до христілюбивого воїнства. Антипатія зростала в міру моїх сутичок з людьми цього христілюбивого стану. Не знаю, чи випадково, чи воно так є в суті речі, тільки мені не пощастило навіть у гвардії зустрінути порядного чоловіка в мундирі: коли тверезий, то неодмінно неук і хвалько; коли ж хоч із малою іскрою розуму і світла, то теж хвалько та ще до того й п'яниця, циндра й розпусник. Звичайно, антипатія моя зросла до огиди. І треба ж було лукавій долі моїй так уразливо, злісно насміятися з мене, штовханувши мене в найсмердючішу гущу цього христілюбивого стану. Якби я був недолюдок, кровопивець, то й тоді для мене влучнішої карі не можна було б придумати, як заславши мене до Окремого Оренбурзького Корпусу салдатом. Ось де причина моїх невимовних страждань. І до всього цього мені ще заборонено малювати. Відібрати найблагороднішу частину мого бідного існування! Трибунал під головуванням самого Сатани не міг би проголосити такого холодного нелюдського присуду. А бездушні виконавці присуду виконали його з обурливою точністю.

Август-поганин, заславши Назона до диких Гетів, не заборонив йому писати й малювати. А християнин М[икола І] заборонив мені й те, і друге. Обидва кати. Але один із них — кат-християнин і християнин дев'ятнадцятого віку, що на його очах виросла найбільша держава в світі, виросла на основах Христового заповіту. Фльорентинська республіка — півдика, навіжена середньовічна християнка, а проте, вона повелась з своїм непокірливим громадянином Дантом Алігієрі, як матеріальна християнка. Боже мене борони від якогось порівняння себе з цими великомучениками і світличами людства. Я тільки порівнюю матеріального простця-поганина та напівосіяну середньовічну християнку з християнином дев'ятнадцятого століття.

Не знаю напевне, чому я завдячую, що мене за десять літ не піднесли навіть до ранги унтер-офіцера, — чи впертій антипатії, яку я маю до цього упривілейованого стану, чи своїй безтурботній хахлацькій упертості? Здається, одному й другому. В незабутній день оголошення мені конфірмації я сказав собі, що з мене не зроблять салдата! Так і не зробили. Я не те що глибоко, навіть і поверхово не вивчився ані одної справи з рушницею. І це підносить мою амбіцію. Дітвацтво й більш нічого. Майор Мешков, бажаючи мені дошкулити, сказав мені якось, що я, коли буду офіцером, то не буду вміти до порядної салі ввійти, якщо не вивчусь, як годиться бравому салдатові, носка тягнути. Мені це одначе не дошкулило. І бравий салдат видався мені менше, ніж осел, схожий на людину. Через це я боявся й думки бути подібним до бравого салдата.

Друга й не менше важлива причина мого непідвищення: бездушному сатрапові й наперсникові царя приверзлось, що я звільнений з кріпацтва й вихований коштом царя та на знак вдячності намалював карикатуру свого добродія. Отже, нехай, мовляв, карається невдячний. Звідкіля ця безглузда байка, — не знаю. Знаю тільки, що вона мені недешево обійшлася. Треба гадати, що байка ця сплелась на конфірмації, де в кінці присуду сказано: “Якнайсуворіше заборонити писати й малювати”. Писати заборонено за бунтарські вірші українською мовою. А малювати й сам найвищий Суддя не знає, за що

заборонено. А освічений виконавець царських наказів те, що непояснене в присуді, сам пояснив та й придушив мене своєю бездушною всемогутністю. Холодне, розпусне серце! І цей гнилий старий розпусник користується тут славою щедрого й великодушного добродія краю. Які короткозорі, або, краще, сказати, які підлі ці мерзенні величальники! Сатрап грабує довірений йому край і дарує своїм розпусним перелесницям десятитисячні фермуари, а вони прославляють його щедроти і добродійства. Поганці!

20 [червня]. Сьогодні рота прийде до Гурєва, а з огляду на повінь на Уралі вона прийде просто на Стрілецьку Косу та сьогодні ж сяде на пароплав. Завтра вранці пароплав підійме якір і післязавтра висадить роту в Новопетровській гавані. Тримайся, наша офіціє! Буря, жаклива буря наближається! Командир батальйону, подібний до тучегонителя Кроніона, гряде на тебе во облаці мрачним, а в тому числі й на нас безсловесних. Дожидаючи цього грізного судді й карателя, ті, що пропилися до снаги, дурня строять та благають Ескулапа видумати й за формою засвідчити їх небувалі немочі душевні й тілесні, і паче душевні, і тим спасти їх від праведного суду громоносного Кроніона. Але понурий Ескулап невблаганний. І тільки нашого брата, салдата, що також пропився до снаги і не має в чім зявитися перед лице “батька-командира”, Нікольський кладе на “койки” і прописує проносне. Непопулярний Ескулап наш думає стати популярним коновалом. Сьогодні не без видимого задоволення сказав завідувач півшпиталю, що на його опіку, себто харчування, прибуло сімнадцять пожилців. Значить карбованець і сімдесят копійок на добу в кишені, не рахуючи палива й освітлення. Чи не тут криється й причина великодушності нашого Ескулапа? Чи не підшепнути Нагаєву та іншим, що сподіваються й не можуть вимолити оборони в номилосердного Ескулапа?

Чи на добро це я так сьогодні розфантазувався? Минулих літ, підчас цих справді критичних днів цього зо мною не траплялось. Не було одначе й того, — не для хвальби хай буде сказане, — щоб я ховався під захист стогонів та зідхань. У такому випадку я ніколи не шукав медичної помочі. Тремтячи й серцем завмираючи, я завжди фарбував вуса, облачався в панцер і зявлявся перед червоносине від хмелю лице “батька-командира” скласти іспит із пунктів, рушничних вправ і, на закінчення, вислухати найдурнішої й дуже довгої науки про те, як повинен поводитися бравий салдат і за що він повинен любити Бога, царя і своїх найближчих начальників, починаючи від “дядьки” й капрального ефрейтора.

Смішно. Тому смішно, що я освоївся з цим огидним лицедійством. Але як же то було давніше, коли я не вмів, а повинен був поховати в самому собі всяке людське почуття, стати бездушним автоматом і слухати мовчки, не червоніючи й не блідніючи слухати моральної науки від грабіжника і кровопивця. Ні, тоді це не було смішне. Гидко! Мерзенно! Чи діжду я тих блаженних днів, коли з пам'яті моєї вивітриться ця моральна гидота? Не думаю, бо ця гидота поволі й глибоко вривувалася в неї.

Дивне ще ось що. Все це невимовне горе, всі роди приниження й наруги минули, начебто не зачіпили мене, — найменшого сліду не zostавили по собі. Досвід, кажуть, це найкращий наш учитель. Але гіркий досвід пройшов повз мене невидимкою. Мені здається, що я точнісінько той самий, що був і десять літ тому. В моєму внутрішньому образі не змінилася ані одна риса. Чи добре це? Добре. Принаймні мені так здається. І я

з глибини душі дякую своєму всемогутньому Сотворителеві, що він не попустив жадному досвідові торкнутися своїми залізними кігтями моїх переконань, моїх дитинно-світлих вірувань. Деякі речі просвітліли, заокруглились, набрали більш натурального розміру й вигляду. Але це — наслідок байдужого пролету старого Сатурна, а ніяк не наслідок гіркого досвіду.

Діставши від Кухаренка лист із додатком 25 карбованців, отже з додатком дуже матеріальним, я віддячився йому теж листом, додавши власне поличчя, і другим листом з додатком ще менш матеріальним: з додатком небувалого оповідання вигаданого Варнака під назвою “Москалева Криниця”. Я написав його незабаром після того, як дістав лист від батька-отамана кошового. Вірші вийшли майже однакової якості з попередніми моїми віршами. Трохи пружніші й більш одривчасті. Але це нічого, — дасть Бот, вирвуся на волю, і вони в мене потечуть пливкіше, вільніше, простіше й веселіше. Чи дочекаюсь я цієї кривої чарівниці — свободи?

21 [червня].

Впередь, впередь моя історія,
Лицо насъ новое зоветь.

Кожному своя болячка докучає. Сьогодні ввечері, коли я вертався з городу до форту вкупі з комендантом, він у сотий раз повторив мені з усякими подробицями історію про лукавого свого друга, такого собі полковника Кіреєвського. Цей полковник Кіреєвський, як видно, птах вищого льоту, і, як каже комендант, справжній “аристократ”. А що він птах високого льоту, це я вивожу з того, що він служив урядовцем для особливих доручень при графі В. А. Перовському й був із ним у дуже близьких відносинах. Отже, це не якась наволоч, а людина з гонором, бо такий вельможя, як граф Перовський, якоїсь наволочі до себе і в сіни не допустить. А дальший хід справи показує, що гр. П[еровський] дуже нерозбірливий щодо своїх прибічників і наближує до своєї високої особи власне наволоч. Та ще й яку наволоч! Найбруднішу корчемну наволоч, прикриту полковницьким мундиром і шістьмастами кріпацьких душ!

Історія такого змісту. Іраклій Олександрович Усков (наш комендант), будиши добре знайомий в Оренбурзі із згаданим полковником та аристократом Кіреєвським, просив його, коли він виїхав до Петербургу, просив він його й особисто, і листом із Новопетровського форту, як трохи ніби хеміка і знавця фотографічної справи, — просив вислати йому з Петербургу камеру з усім, що потрібне для фотографії. Кіреєвський висловив (теж листовно) найпослужливішу готовість послужити приятелеві і на цю послугу зажадав 350 карбованців сріблом. Гроші зараз же було вислано (у вересні минулого року). Прийшов теж дуже дружній лист про отримання цієї суми з зазначенням місяця й навіть дня, коли неодмінно прибуде згадана камера з приладдям і з усіма потрібними хемічними солями. На тому все і скінчилося. Благородний послужливий друг як у воду канув. В Іраклія Олександровича, серед усяких здогадів, виникла думка, що друг його подався на пароплаві Харона прогулятися в Єлісейському парку. Іншої причини його мовчанки й підозрівати не можна. Але щоб переконатися в цій неодмінній правді, я написав, на

прохання Іраклія Олександровича, до Петербургу своєму приятелеві Марковичеві, щоб він розвідався та повідомив мене, що сталося з таким полковником Кіреєвським... Від Марковича звістки ще не одержано. А з “Руссаго Инвалида” видно, що послужливий друг травня 16 виїхав із Петербургу до Москви. А з Оренбургу повідомляють коменданта, що полковника Кіреєвського новий генерал-губернатор Катенін призначив урядовцем для особливих доручень, але через родинні обставини він подався в одставку. З цього всього виходить, що дідич шестисот душ селян, аристократ, наперсник г[рафа] П[еровського], нарешті полковник Кіреєвський — падлюка і найнікчемніша ганчірка!

Іраклій Олександрович дає мені формальну довіреність одержати від Кіреєвського назад ці гроші; я охоче готовий служити йому, — коли не вдасться по-доброму й миром, то, нічого робить, — безкраїми стежками закону. У кожному разі я буду дуже радий, якщо мені вдасться ця сумнівна операція.

Сьогоднішньою датою хочеться мені теж записати, або, як висловлюються зоологи, означити ще одну нікчемну комаху, та коли б не напхати мого “Журналу” цією негідною тварю до такої міри, що й порядній тварині не зостанеться в нім місця! А зрештою — нічого: ця мініатюрна комаха багато місця не потребує. Це двадцятилітній молодик, син статського совітника Порцієнка. Отже, теж птах не низького льоту.

25 [червня]. Ледве встиг я написати: “Отже, теж птах не низького льоту”, як залунало в усіх кінцях городу слово: “Пароплав!” Я, звичайно, кинув своє писання й побіг до фортеці. З пароплавом я чекав оренбурзької пошти, а з поштою — і свободи. Сталося, одначе, [щось] цілком протилежне тому, чого я сподівався. Пароплав не привіз пошти, а значить і чарівного, прекрасного слова. А замість того слова привіз діло у вигляді рудої, дуже непривабливої персони, себто привіз командира батальйону, першим ділом якого було оббігати казарми, надавати зуботичин фельдфебелям та іншим нижчим рангам аж до профоса, а ротним командирам та іншій офіції, в залежності від особи та її положення, [дати] відповідну батьківську науку. І після такого ніжного, граціозного вступу призначено формальний огляд тієї нещасної роти, до якої і я маю нещастя належати. Бідна рота цілу ніч готувалася до цього воїстину страшного суду і о п'ятій годині вранці 23 червня, вмита, причісана, нафарблена, вишикувалася на полянці, неначе забавка, вирізана з картону. Від п'ятої і до сьомої години, дожидаючи праведного судді, рота рівнялась. У сьомій годині з'явився у всій своїй грізній величі сам суддя і випробовував або, краще сказати, мордував її, нещасну, аж до десятої години. На закінчення спектаклю запитав про претензії, лайнув у загальних виразах, пообіцяв суду й різок, і навіть зеленої алеї, себто шпіцрутів. Для всіх буря минула, а на мене вона ще тільки збиралась. Серед інших конфірмованих повинен був і я явитись по обіді в п'ятій годині на повторний і ще гірший іспит. До цього повторного іспиту я готувався досить байдуже, як людина наполовину вільна. Але коли став перед неблаганним екзаменатором, куди що поділось! Ані найменшої тіні, нічого подібного до людини, наполовину вільної, в мені не зосталось: такий самий мороз болісно пройняв тремтінням мою істоту, те саме почуття, що й попередніх літ, ні, не почуття, а мертва нечулість охопила мене, коли я глянув на цю дерев'яну нефарбовану фігуру. Одне слово, я обернувся в ніщо. Не знаю, чи на всіх такий сильний вплив має антипатія, як на мене? Іспит повторився слово за словом, як і десять літ тому, — чверті букви не додано й

не віднято. Зате й я ані на йоту не посунувся на полі військової просвіти: упертість обопільна й непохитна. За прикладом попередніх років, екзаменатор і охоронитель моралі запитав нас по черзі, хто й за що сподобився нести солодкий для серця обов'язок салдата.

— Ти за що? — запитав він першого.

— За втрату казенних грошей, Ваше Високоблагородіє.

— Так, знаю: ти необережно поставив карту. Сподіваюсь, надалі не будеш в карти гуляти, — промовив він глузливо і звернувся до наступного.

— А ти за що?

— З волі батьки, Ваше Високоблагородіє.

— Добре. Сподіваюсь, надалі не будеш і... — і звернувся до наступного.

— Ти за що?

— За буйні вчинки, Ваше Високоблагородіє.

— Добре. Сподіваюсь, надалі... і...

— Ти за що? — спитав він наступного.

— З волі батька, Ваше Високоблагородіє.

— Маю надію...

— А ти за що? — спитав він, звернувшись до мене.

— За писання бунтарських віршів, Ваше Високоблагородіє.

— Сподіваюсь, надалі не будеш...

— А ти за що? за що? — спитав він останнього. Сей відповів, що теж з волі батьки; і, не вислухавши останнього, він звернувся до нас із сильною навчальною промовою, яка закінчилась дуже новою правдою, що за Богом молитва, а за царем служба не пропадають.

Наприкінці церемонії запитав він у ротного командира, чому не з'явився на іспит Порцієнко, на що той відповів, що Порцієнко хворий, себто п'яний, і знаходиться під охороною у свинопаса. Всі ці конфірмовані, так звані пани-дворяни, з якими я тепер представлявся перед лице "батька-командира", всі вони — люди видатні своїми моральними прикметами, але останній суб'єкт, що зветься Порцієнко, всіх їх перевершив. Усі їх гидкі вади вмістив він у своїй підлій двадцятилітній особі. Дивне й незрозуміле для мене явище — цей огидний юнак. Де й коли встиг він так глибоко заразитися всіма паскудними моральними хворобами? Немає мерзоти, підлоти, до якої б він не був здатний. Романи Сю з їх огидними героями — нікчемні ляльки перед цим двадцятилітнім недолюдком. І це син статського совітника, отже не можна гадати, щоб не було засобів дати йому не якебудь, а порядне виховання. І що ж? ніякого. Добрий, мабуть, і статський совітник! Та взагалі добрі мусять бути батьки й матері, що віддають дітей своїх у салдати на поправу. І пощо, нарешті, дбайливе правительство наше бере на себе цей нелегкий для виконання обов'язок? Воно своєю недоречною опікою розтліває мораль простого салдата і більше нічого. Дім праці, тюрма, кайдани, канчук і неісходимий Сибір — ось місце для цих бридких тварюк, а зовсім не салдатські казарми, де й без них багато всякої наволочі. А найкраще — здати їх на опіку нижних батьків, — нехай тішаться на старості літ своїм власним виплодом; звичайно, — до першого кримінального злочину, а потім віддавати просто в руки ката!

До прибуття мого в Орську кріпость я й не уявляв собі існування цих гидких виродків нашої православної громади. І перший цього розбору поганець вразив мене своїм шкідливим існуванням. Особливо, коли мені сказали, що він теж “нещасний”, такий самий, як і я, “розжалуваний” і, значить, мій товариш по стану та квартирі, себто по казармах. Слово “нещасний” мало для мене завжди зворушливе значення, поки я його не почув в Орській Кріпості. Там воно для мене заялозилося, і я досі не можу привернути йому первісного значення, бо я досі бачу тільки поганців під фірмою нещасних.

З розпоряження бувшого генерал-губернатора, досить видатного політика Обручева, я мав нагоду просидіти під арештом в одному казематі з колодниками і навіть з таврованими каторжниками і переконався, що цим таврованим злочинцям слово “нещасний” більше до лиця, ніж цим розтлінним синам безобличних егоїстів-батьків.

26 [червня]. Два дні вже минуло, як виїхав од нас батько-командир наш, але я все ще не можу визволитись од тяжкого вражіння, нав'язаного його короткою присутністю. Цей огидливий огляд так тяжко пригнітив мої блискучі, рожеві наміри, так мене збентежив, що, якби не Лазаревського лист у мене в руках, то я б знемігся під гнітом цього тяжкого вражіння. Та слава Богу, що маю цей неоціненний документ; значить, в мене є канва, на якій я можу виводити найбільш примхливі, найвигадливіші арабески.

“Надією живуть нікчемні голови”, сказав покійний Гете. І покійний мудрець сказав правду наполовину. Надія властива і дрібним, і великим, і навіть найпрактичнішим, статечним головам. Це наша найніжніша, постійна, до домовини незмінна, нянька-коханка. Воне, прекрасна, раз-у-раз голубить довірливу уяву і всемогутнього царя, і світового мудреця, і бідного хлібороба, та й мою мізерну, і вколисує недовірливий розум своїми чарівними казками, що в них кожний з нас так охоче вірить. Я не кажу [цього] несвідомо. Справді, нікчемний той розум, який вірить, що на вербі виростуть груші. Але ж чому не вірити мені, що я, хоч узимі, та неодмінно буду в Петербурзі? Побачу любі моему серцю обличчя, побачу мою прекрасну Академію, Ермітаж, що його ще не бачив, почую чарівницю-оперу. О, як солодко, як невимовно солодко вірити в це прекрасне майбутнє! Я був би байдужий, холодний атеїст, якби не вірив у цього прекрасного Бога, в цю чарівну надію.

Матеріальне своє існування я гадаю влаштувати ось як, — звичайно, за допомогою друзів моїх. Про малярство мені тепер нема що й думати. Це було б подібне до віри, що на вербі виростуть груші. Я й давніше не був навіть середнім малярем, а тепер — і поготів. Десять літ без вправ можуть зробити і з великого віртуоза звичайнісінького корчемного балабайника. Отже, про малярство мені нема що й думати. Я ж думаю присвятити себе неподільно гравюрі акватінта. Для цього я гадаю яко мога обмежити своє матеріальне існування і вперто зайнятися цим мистецтвом. А тимчасом робити рисунки сепією з славних малярських творів, рисунки для майбутніх естампів. Для цього, я гадаю, досить буде двох років пильної праці. Потім виїду на дешевий хліб до моєї любої України та возьмуся за виконання естампів, і першим естампом моїм буде “Казарма” з картини Тенера, з картини, про яку говорив незабутній учитель мій, великий Карло Брюлов, що можна приїхати з Америки, щоб глянути на цей чудовий твір. Словам великого Брюлова в цім ділі можна вірити.

Із усіх красних мистецтв мені тепер найбільше подобається гравюра. І не без підстав. Бути добрим гравером — це значить ширити прекрасне й повчальне серед громадянства; це значить ширити світло правди; це значить бути корисним для людей і вгодним Богові. Найпрекрасніше, найблагородніше покликання гравера! Скільки найбільш мистецьких творів, приступних тільки для багачів, припадало б пилом у похмурих галереях без твого чудотворного різця? Божественне покликання гравера!

Крім копій з мистецьких творів, я думаю згодом пустити у світ у гравюрі акватінта і власне чадо: “Притчу про блудного сина”, пристосовану до сучасних норів купецького стану. Я розділив цю повчальну притчу на дванадцять рисунків; вони вже майже всі зроблені на папері. Але над ними ще довго й пильно треба працювати, щоб привести їх до стану, в якому їх можна буде перевести на мідь. Загальна ідея досить вдатно пристосована до неотесаного нашого купецтва. Але виявилось, що виконати її — мені не під силу. Треба зручного, влучного, правдивого, а головне — не карикатурного, скоріше драматичного сарказму, ніж висміювання. А для цього треба пильно попрацювати й тямущих людей порадитись. Шкода, що покійний Федотов не натрапив на цю багату ідею, він би з неї створив найартистичнішу сатиру в лицах для нашого темного напівтатарського купецтва.

Мені здається, що для нашого часу й для нашого середнього напівграмотного стану необхідна сатира, тільки сатира розумна, благородна. Така, наприклад, як “Женихъ” Федотова, “Свои люди – сочтемся” Островського і “Ревизоръ” Гоголя. Наше молоде середнє суспільство, наче той лінивий школяр, на складах спинилось, і без понуки вчителя не хоче й не може переступити цієї безглуздої “тму”, “мну”. На вади й хиби нашого вищого суспільства не варто звертати уваги. Поперше, задля нечисленности цього суспільства, а подруге, задля застарілости моральних хвороб, а застарілі хвороби, коли й можна вилікувати, то тільки героїчними засобами, — лагідний засіб сатири тут не допоможе. Та чи має якесь значення наше маленьке вище суспільство в розумінні національності? Здається, — жадного. А середня верства — це величезна та, на нещастя, напівписьменна маса, це половина народу, це серце нашої національності; йому й потрібна тепер не суздальська лубочна притча про блудного сина, а благородна, артистична і влучна сатира. Я вважав би себе за найщасливішу в світі людину, коли б мені вдався так щиро й сердечно задуманий мій несвідомий негідник, мій блудний син.

“Свѣжо преданіе, а вѣрится съ трудомъ”. Мені тут років зо два тому оповідав М. Данилевський, людина варта довіря, що нібито комедію Островського “Свои люди – сочтемся” заборонено на сцені на прохання московського купецтва. Коли це правда, то сатира в найбільшій мірі досягла своєї мети. Але я не можу зрозуміти, яка ціль правительства обороняти темноту й шахрайство. Дивне розпоряження!

27 [червня]. Від купецтва перехожу до офіцерства. Перехід не крутий, навіть гармонійний. Ця упривілейована каста також належить до середнього стану, з тою тільки різницею, що купець чемніший за офіцера. Він офіцера називає: “ви, ваше благородіє”, а офіцер його називає: “ей ти, борода!”. Одначе, їх ані трохи не розеднує це зовнішнє розеднання, бо вони вихованням — рідні брати. Різниця тільки та, що офіцер — вольтеріянець, а купець — старовір. А по суті — те саме.

Сьогодні надвечір зявилися на городі комарі, і я, щоб позбутись цих докучливих комах, пішов на ніч до форту. Та ба! Невблаганна Немезида переслідує мене на кожному кроці. Утікаючи від комарів, я нахопився на чмелів. З належною пошаною проходячи повз офіцерську офіцину, я почув нову для мене пісню, що починається так:

Коврики на коврики
И шатрики на шатрики.

Далі я нічого не міг розслухати тому, що співець надто густо забасив, і тому, що п'яний Кампіоні, інженерний офіцер і гіркий п'яниця, вискочив на площу, не знаю, задля якої потреби, і побачивши мене, задумав зробити мені невеличку послугу-протекцію, познайомивши мене з новоприбулими офіцерами, з голінними, мовляв, хлопцями. Для цього вхопив він мене за рукав і потягнув у коридор. Новоприбулі “голінні хлопці” сиділи й лежали в самих червоних сорочках на розстеленій кошмі, і перед ними пишалася піввідрова сулія сивухи. Жива сцена з “Двумужниці” князя Шаховського. Я, щоб не збільшувати групи волзьких розбійників, вимкнувся з обіймів протектора й вибіг на площу. Протектор вибіг за мною, гукнув на чергового по роті унтер-офіцера і звелів взяти мене на гавптвахту за особисту образу, нанесену офіцерові. Наказ офіцера виконано точно. Після вечірнього сигналу черговий по варті доповів комендантові про новоприбулого арештанта, і комендант сказав: “нехай виспитьсь”. Отже, я, уникаючи кровопивців-комарів, був відданий на муки блощицям і блохам. Як після цього не вірити в призначення?

Сьогодні новий черговий по варті вияснив комендантові темну подію, і мене милостиво звільнено від немилосердних інквізиторів. Записуючи до журналу цей звичайнісінький у моєму становищі трагі-жарт, я в глибині душі прощаю моїх гонителів і тільки молю всемогутнього Бога швидше визволити [мене] від цих недолюдків.

Сьогодні сподіваються пароплава з поштою з Гурева. І ніхто його не чекає з таким трепетним нетерпінням, як я. А що, як не привезе він мені так довго очікуваної свободи? Що я тоді робитиму? Доведеться, щоб уникнути гавптвахти з блохами та блощицями, знайомитися з новоприбулими офіцерами і, дожидаючи майбутніх благ, пиячити з ними. Похмура й гидка перспектива! А коли, зовсім несподівано, привезе цю ліниву чарівницю-свободу? О, яка радісна, яка світла перспектива! Іду до форту й на всякий випадок спакую в чувал (торбу) мою мізерію, — може таки й станеться.

28 [червня]. Сталося, — тільки зовсім не те, чого я сподівався. А сталося паскудство, якого не можна було сподіватись навіть од причинця його, поганця Кампіоні. Пішов я вчора до форту, щоб, дожидаючи пароплава, пакувати свою мізерію. І, як це звичайно буває, коли людина сподівається чогось доброго, то на цьому доброму й добрі плани буде. Так і я, дожидаючи вістуна благодатної свободи, розгорнув килим-самолет, і ще одна, одна тільки хвилина, і я опинився б на сьомому Магометовому небі. Але, не доходячи до форту [зустрів я] посланого за мною вістовця від коменданта. — “Чи не прибув пароплав?” — питаю я посланого. — “Ще ні”, — відповідає він. — “Навіщо ж я потрібний комендантові?” — спитав я сам себе і піддав ходу. Прихожу. І комендант, замість якогобудь привітання,

мовчки подає мені якийсь папір. Я здригнувся, приймаючи цей таємничий папір, як безсумнівного вістуна свободи. Читаю й очам не вірю. Це — рапорт на ім'я коменданта від поручника Кампіоні про те, що я, будиши п'яний, нагрубівив йому матірними словами, про що свідчать і новоприбулі офіцери. І в кінці рапорта він просить і вимагає поступити зо мною, як велить закон, себто негайно перевести слідство. Я остовпів, прочитавши це несподіване паскудство. — “Порадьте мені, що робити з цією гадиною?” — запитав я коменданта, опритомнівши. — “Один спосіб, — промовив він — просіть вибачення, або за приписами дисципліни ви — арештант. Ви маєте свідків, що ви були тверезі, а він має свідків, що ви його лаяли”. — “Я присягну, що це неправда”, — сказав я. — “А він присягне, що правда. Він — офіцер, а ви — все ще салдат”. Ох, як страшно відгукнулось у мені це майже забуте слово. Нічого робити, сховав гордощі в кишеньку, натягнув мундир і пішов просити вибачення. Простояв я в сінях у поганця цілісінькі дві годими. Нарешті він, протверезившись, допустив мене до своєї особи. І після багатьох перепрошувань, прохань, принижень даровано мені вибачення з умовою негайно послати по квартиру горілку. Я послав по горілку, а він пішов до коменданта по рапорт. Принесли горілку. А він приніс рапорт і привів своїх благородних свідків. — “Що, батечку, — сказав один із них, подаючи мені пухку, що тряслася з похмілля, руку — вам невгодно було познайомитися з нами добровільно, як у благородних людей водиться, так ми вас примусили”. На цю коротку й повчальну промову п'яна вже компанія зареготала, а я мало-мало не промовив: поганці! та ще й патентовані поганці!

29 [червня]. “Широкий, битий шлях із раю, а в рай узенька стежечка, та й та колючим терном поросла”, — казала мені, ще дитині, одна бабуся, що завмирала. І вона казала правду, якої справжній зміст я тільки тепер цілком одгадав.

Пароплав із Гурева прибув сьогодні і не привіз мені анічоґісінько, ані навіть листа. Листів зрештою я не чекаю, бо вірні друзі мої давно вже не уявляють собі мене в цій огидній конурі. О, мої щирі, мої вірні друзі! Якби ви знали, що зо мною роблять на прощання десятилітні кати мої, ви б не повірили, бо я сам ледве вірю в ці паскудства. Мені самому це здається продовженням десятилітнього огидного сну. І що значить це зволікання? Ніяк не можу собі його розтолкувати. Мадам Еґґерт з 15 мая в Оренбургу вітає мене із свободою. А свобода моя десь із мастаком-писарем у корчмі гуляє. І це правда, правда тому, що найближчі мої мучителі, оглядами, муштрами, картами і п'янством розважаються, а писемні справи відає якийсь писар Петров, “розжалуваний” у салдати за шахрайство. Так ведеться споконвіку, і порушити святий заповіт батьків задля якогось там “рядового” Шевченка суперечило б заповітові батьків та правилам військової служби.

На серці страшна нудьга, а я себе жартами потішаю. А все це робить зо мною вітрогонка надія. Не вішатись же, справді, через якогось п'яницю батька-командира та достойного секретаря його!

Сьогодні святкується пам'ять двох найбільших возвістителів любови й миру. Велике у християнському світі свято. А в нас — найколосальніше п'яцтво з нагоди храмового свята.

О, святі, великі, верховні Апостоли! Якби ви знали, як ми забруднили, як спотворили

проголошену вами просту, прекрасну, світлу істину! Ви предрікли лжевчителів, і ваше пророцтво збулося. В імя, святе імя ваше, так звані вчителі вселенські побились, як п'яні мужики, на Нікейському соборі. В імя ваше папи римські крутили земною кулею, і в імя ваше встановили інквізицію й жахливе авто-да-фе. Теж в імя ваше ми кланяємось бридким суздальським ідолам і чинимо на честь вашу бридку найгідкішу вокханалію. Правда — стара, отже повинна бути ясна, зрозуміла; а вашій правді, що її ви були хрищеними батьками, минає вже 1857-ий годочок. Дивно, яке тупе людство!

30 [червня]. Щоб надати більше принадности своїй самоті, я постановив завести собі мідний чайник. І цю думку здійснив я тільки вчора ввечері, та й то випадково. До тихого прекрасного ранку на городі додати шклянку чаю — мені це здалося дозволеним розкошуванням. Від початку весни мене переслідує ця мила непишна вигадка. Але я ніяк не міг її здійснити, тому що такої химерної штучки тут у продажу нема. Тільки вчора ввечері пішов я до Зигмунтовських (уповноважений “винной конторы” й одставний урядовець 12 класа) і, минаючи шинок, побачив я обдертого, але тверезого деньщика одного із новоприбулих офіцерів — з мідним чайником у руці, якраз таким завбільшки, який мені був потрібний. — “Чи не продаєш чайника?” — запитав я його. — “Продаю”, — відповідає він. — “Чи не хапаний?”. — “Та де там. Самі “барин” веліли продати. Вони думають самовар завести”. — “Добре, я спитаю. А що коштує?” — “Карбованець сріблом”. — “Копу сріблом”, — сказав я, оскільки міг, байдужно і пішов своєю дорогою. Ледве встиг я ступити кілька кроків, як він наздогнав мене й без торгу вручив мені давно пожадане начиння. А деньщик, діставши копу срібла, подався просто до шинку і за хвилину вийшов із нього з пляшкою в руці та рушив просто до офіцерських квартир. — “Туди й дорога”, — подумав я. Провівши вечір у товаристві Філемона й Бавкиди (так я жартома називаю Зигмунтовських), по дорозі зайшов я до маркитанта, взяв у нього півфунта чаю, фунт цукру й сьогодні в четвертій годині ранку розкошую собі на городі та вписую до свого журналу подію вчорашнього вечора, благословляючи долю, що послала мені мідний чайник.

Збираючись подорожувати Волгою від Астрахані до Нижнього, я завів собі чистий зшиток для подорожнього журналу й заслону від комарів, що невтомно переслідують подорожнього від гирла Волги до самого Саратова. Коли я запасався цими необхідними речами, мені й на думку не спадав мідний чайник; тільки вчора, спасибі старому Зигмунтовському, він пояснив мені важливість цього немудрого начиння підчас плавби річною водою, де конче потрібен міцний чай, щоб уникнути проносу, і просто, щоб час згаяти, як він висловився на закінчення. І багато ще дечим радив він мені запастися в Астрахані на дорогу. Але це все зайве. Я поїду, але не пароплавом, а просто як одставний салдат, однією з барок, що їх буксирує пароплав. Дивно що мене тут усі, а серед інших і Зигмунтовські вважають за потаємного багатія. Це мабуть тому, що якщо я роблю борги, звичайно незначні, то в означений термін акуратно їх виплачую, не вдаючись за допомогою до Ізраїля, і не заставляю останньої сорочки, як це робить багато офіцерів. Коли я сказав Зигмунтовським, що весь мій капітал складається із 100 рублів сріблом, на які я, крім подорожніх витрат, маю намір ще пошити в Москві необхідний одяг, то вони в один голос назвали мене Плюшкіном. Я не вважав за потрібне розчарувати їх своїми

зlidнями й розпрощався з ними, як справжній багач.

Дивні старі, оці Зигмунтовські! Бездітні, старі, самітні, мають достаток, що забезпечує навіть примхувату старість, задумали оселитись у цій безводній, безплідній пустині, та добре б, якби на відпочинок, — ні, він узяв на себе обов'язок мало не шинкаря. Я гадаю, що це неодмінна потреба звичної від молодого віку фізичної діяльності або просто жадоба забагатіти, — остання може тільки наполовину, бо в ньому непомітно скнарства, що нерідко супроводить до могили самотню, безпомічну старість. Вона, себто Зигмунтовська, мені дуже подобається; це — добродушно усміхнена, гостинна, кубічна бабуся, колись німкеня, а тепер православна. Він теж добродушний дідок, але пренаївний і найнешкідливіший брехунець. Наприклад, він дуже простодушно і щоразу з новими варіаціями оповідає, які він перейшов митарства, поки осягнув теперішнє звання. Походження своє він виводить від якогось короля польського Сигізмунда, мабуть, Третього. Про найближчих предків він не згадує, так само й про причинця його власного існування. Дитинство теж покрите млою безвісти. Першу половину юнацьких літ провів він на становищі домового вчителя у відомого табачника Онисима Головкина в Петербурзі. І в цю саме добу його життя сталася з ним таємнича пригода, яка відразу поставила його на ноги. Пригода ця така. Раз уночі на вулиці — йому здається, що на Літейній, але за певність не ручиться — хапають його два гайдуки, садовлять у карету, зав'язують очі, везуть, везуть і, нарешті, приводять просто до найрозкішнішого будуару, треба думати, якоїсь графині чи княгині. З'являється, нарешті, й таємнича властителька будуару, вся в дезабіле (його власний вираз), тільки обличчя закрите маскою. Після сповнення таїнства кохання йому знов зав'язують очі, садовлять у карету, привозять на те саме місце, де взяли, і один з гайдуків вручає йому пачку асигнацій, не більше й не менше, як 20 тисяч. Довго він думав, яку заснувати майбутність на цьому непохитному фундаменті і з холодним серцем, відхиливши почесні й злато, вступив (ідучи за внутрішнім покликанням) до скромного кола поклонників Мельпомени, де мав блискучий успіх в ролях Едипа, Фінгала, Димитрія Донського і в “Ябедф” Капніста (на лихо, не пригадує, в якій саме ролі). Але через каверзи славного вчителя Каратигіна — Яковлева, мусів покинути вибране поле діяльності і вступити до морської служби, звичайно, лейтенантом. Тут він плавав (двічі) навколо світу, і один тільки раз — до південного бігуна вкупі з Лазаревим. І про що підчас цих подорожей він довідався докладно, — це з чого здобувають оливу, яку неправдиво називають прованською. Ось де її джерело. Між Ліворно і Сінгапуро (дивовижне знання географії!) є острів Прованс. А на цьому острові Провансі росте величезне маслинове дерево, з якого й випускають олію, як, наприклад, у нас весною сік із берези. Островом і деревом володіють: англієць, француз та італієць, а ми й німці вже від них одержуємо цей дорогий продукт. Із корабля перебрався він у земський одеський суд, невідомо в якій ранзі. Тут він провадив життя одчайдушного гульвіси, попав у сонмище декабристів і був засланий, як безстроковий арештант, у кріпость Ізмаїл, де незабаром і став правою рукою коменданта та через збіг дивних обставин був переведений до Астрахані в званні “квартильного надзирателя”. Але не завжди чисті обов'язки цієї служби примусили його податись у відставку і прийняти від контори, що завідує шинками, посаду уповноваженого в Новопетровському форті, де його охрестили іменем “спиртоміра”.

Кампіоні, мій протектор, — не менший брехун, але шкідливий і безсовісний — якось забрехався до того, що назвав себе небожем графа Закревського, московського генерал-губернатора, й кандидатом дорпатського університету. Щоб відразу збити з пантелику і знищити нахабного брехунця, Зигмунтовський одразу махнув аж у ротмістри лейб-гусарів і в найближчі родичі фельдмаршала графа Гудовича. Знай наших!

Але, не дивлячись на цю невинну ваду, він, проте, добрий і наївний дідок. А вона теж добра, лагідна, невинна говоруха і трохи сентиментальна бабуся. І я їх не інакше називаю, як Філемон і Бавкида. Вони одержують укупі з Нікольським “Петербургскія Вѣдомости”; і я частенько приношу їм з города укріп, петрушку й усяку таку городину, пю чай, прочитую фелетон і вислуховую чарівні пригоди наївного Філемона, за що й користуюсь повним довірям Бавкиди.